

УДК: 94(477)

“НАЦІЯ БІЛОГО ХЛІБА”: ФОЛЬКСДОЙЧЕ ЛЬВОВА В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ НАСЕЛЕННЯ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Тарас МАРТИНЕНКО

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра новітньої історії України

У публікації автор, ґрунтуючись на архівних джерелах та матеріалах спогадів висвітлює таке специфічне явище німецького окупаційного періоду як фольксдойче в контексті соціальної поведінки населення Львова у роки війни. Приділяє увагу розгляду специфіки німецької національної політики у регіоні, становищі фольксдойче в соціумі, ставленні до нього місцевого польського та українського населення, їх самосвідомості. Проаналізовані матеріали дають підстави стверджувати, що фольксдойче у Львові в часи німецької окупації виступали не стільки як національна меншина, а радше як специфічне соціальне явище, що, у плані соціальної поведінки, було яскравим проявом стратегії пристосування.

Ключові слова: фольксдойче, Львів, німецька окупація, Друга світова війна

Становище місцевого населення та його поведінка на окупованих територіях є однією з провідних тем сучасної історіографії Другої світової війни. Адже різка зміна правлячих режимів якісно змінювала умови існування різних соціальних та етнічних груп і трансформувала суспільну структуру. Нові умови життя витворювали нові суспільні структури, які, завдяки політиці влади, набували рис окремих соціальних груп. У роки німецької окупації такою групою, де проявилися різні моделі поведінки від прямої колаборації, спроб використання держави у власних цілях до спротиву політиці режиму, стали фольксдойче – особи німецького походження, що повинні були стати опорною віссю майбутнього суспільства на цих теренах.

Протягом останніх двох десятиріч вітчизняна історіографія збагатилася чималою кількістю наукових досліджень та публікацій, присвячених даній проблематиці. У більшості з них, однак, зосереджено увагу на Райхскомісаріаті “Україна” та військовій зоні¹. Водночас, у працях, з історії Галичини та Львова в роки Другої світової війни тема фольксдойче висвітлюється лише побіжно у контексті огляду національної політики німецьких окупаційних властей та становища національних меншин у місті в означений період². Серед досліджень закордонних істориків ці проблеми заторкуються лише в загальних рисах у контексті діяльності та функціонування організацій зі зміцнення німецького народу в Європі³.

З огляду на це, у проблемному полі даної теми нез'ясованим залишається ціла низка питань. Яке місце посідали фольксдойче у тогочасному соціумі? Яким було ставлення до них з боку української, польської спільнот, чи була між ними різниця? Які чинники були визначальними у мотивації фольксдойче? Чи мала політика германізації реальний вплив на зміну їх самосвідомості?

Метою студії є висвітлити становище та роль осіб німецького походження у тогочасному суспільстві Галичини та Львова зокрема в контексті соціальної поведінки населення в роки війни.

Основу *джерельної бази* дослідження складають матеріали “Бюро при уповноваженому райхскомісара зі зміцнення німецького народу”, що зберігаються в Державному архіві Львівської області Ф. Р. 11, матеріали спогадів тогочасних мешканців міста, а також усні свідчення, записані автором⁴.

Перед тим, як перейти до розгляду теми, слід уточнити підставовий термін нашої студії – “фольксдойче”, у плані його відповідності поняттю “етнічний німець”. Оскільки, на нашу думку, некритичне вживання цього терміну лише як окреслення етнічних німців, яке досить часто можна зустріти в історіографії, вимагає більш диференційованого підходу.

“Фольксдойче”, як самостійний політичний термін, згідно з істориком Доріс Берген, вперше було сформульовано у меморандумі Райхсканцелярії у 1938 р. у значенні “людей, чиї мова та культура мають німецькі корені, які однак не мають німецького громадянства”⁵. Передовсім малося на увазі розсіяні по цілій Європі німецькі колонії, наслідки еміграційних хвиль XVII–XIX ст. Однак корені самого поняття сягають початку XX ст. у контексті біологічного підходу до розуміння нації, яке у поєднанні з расово диференційованим поглядом на світ витворило поняття “völkisches Deutschtum” – “німецькості за народженням”. У цьому розумінні нація виступала не як соціальна спільнота, а, насамперед, як велика сім'я, одним з ключових понять якої були “die Bände des Blutes” – кровна спорідненість. Відповідно, за цими критеріями, до “далеких родичів” німців з Райху, належали не тільки етнічні німці, які компактно розселились у колоніях на просторах Центрально-Східної Європи й зберегли свою німецьку ідентичність, але й особи, що “глибоко потонули в чужонаціональному оточенні”, мали лише одного або двох непрямих німецьких предків, або, навіть, лише німецьке прізвище, досить часто взагалі не володіли німецькою мовою й ніяк не ідентифікували себе з німецькою національною спільнотою.

Така особливість критеріїв формування зумовила неоднорідність цієї суспільної групи, що у певних випадках носила насамперед етнічний характер, а в інших виступала лише як соціальне явище. Відповідно й мотивація вступу до неї виступала як результат етнічної та національної ідентифікації або лише як прагнення набути винятковий соціальний статус. Співвідношення між цими складовими різнилася залежно від специфіки конкретного регіону.

У Львові та Східній Галичині загалом специфіку формування цієї суспільної групи визначали довоєнний статус та події радянської окупації. З 1.2 млн. етнічних німців, що жили в міжвоєнній Польщі бл. 40 тис. проживало у Галичині⁶. Попри те, що переважна більшість німецького населення жила в колоніях, значна частина перебувала також у Львові, що був одним з осередків німецького життя краю. Після початку Другої світової війни та входження даних теренів до складу СРСР у рамках німецько-радянського договору про дружбу та кордони від 28 вересня 1939 р. розпочався взаємний обмін населенням. У Львові та краї розпочала свою роботу переселенська комісія. Загалом, протягом зими 1939–1940 рр. з теренів Галичини у рамках програми “Heim ins Reich” до Райху (переважно до колишніх західних воєводств Речі Посполитої, що їх анексувала Німеччина) було переселено майже 29 тис. осіб⁷.

Після цієї акції переселення переважна більшість “чистих” німців покинула терени краю, а позостала частина здебільшого складалася з полонізованих німецьких або повністю польських родин з часткою німецької крові, отриманої насамперед внаслідок інтеграції австрійського чиновництва та його полонізації у другій половині XIX ст., оскільки шлюби між колоністами та місцевим населенням були досить рідкісним явищем.

Ця обставина здійснила вагомий вплив на формування політики німецької адміністрації на цих теренах, коли, з початком німецько-радянської війни та входженням Галичини до складу Генеральної Губернії одним з чільних її завдань стало укріплення німецької присутності на місцях. Повномаштабне встановлення “нового порядку” на окупованих територіях передбачало також побудову “нового суспільства”, провідну роль у якому повинні були відігравати люди нордичної раси – німці. У випадку Галичини його основою мало стати місцеве населення німецького походження. Цей процес відбувався згідно з планами “освоєння” німцями теренів східної Європи, розробленими ще наприкінці 30-х рр. й остаточно сформульованими після 1940 року в генеральному плані “Ост”.

Згідно з цим планом даний регіон планувалося майже повністю германізувати. Цей процес було розплановано на декілька десятків років й у першій його фазі – у найближчі 5 років, передбачалося поступово зменшити частку місцевого населення у містах та збільшити німецьке. На відміну від Райхскомісаріату “Україна”, де передбачалася загальна деурбанізація, у Генеральній Губернії міста повинні були залишитися важливими промисловими центрами з фактичним витісненням з них місцевого населення. Згідно з планами германізації краю Львів повинен був стати “Stützpunkt” – опорним пунктом першої фази німецького освоєння Галичини.⁸

Оскільки, як вже зазначалося вище, після обмінів населення переважна більшість етнічних німців покинула край, а галицьким німцям заборонялося приїжджати назад⁹, германізацію міста, окрім місцевого елементу, планувалося проводити також за рахунок переселенців з інших районів СРСР. Так, у середині 1943 р. представники органів опіки над місцевим німецьким населенням

розробили проєкт переселення російських німців та німецьких родин з Райху до Львова, для чого пропонувалося використати бл. 5000 пустуючих після виселень, головню “масового переселення євреїв”, помешкань, переважна більшість яких знаходилась у 3, 4 та 5 районах міста. Спеціально для переселенців фольксдойче в лютому 1943 р. було виділено 1 район міста для поселення. У разі реалізації цього проєкту до міста повинно було б приїхати понад 14 тис. російських німців¹⁰. Однак, вочевидь реалізації цих планів завадили події на фронті.

Загалом, згідно з планом “Ост”, протягом перших п’яти років, поряд зі зменшенням частки місцевого населення планувалося довести загальну чисельність осіб німецького роду до 20–25 %¹¹.

З метою проведення практичної реалізації зазначених планів та провадження опіки над місцевим німецьким населенням у дистрикті, у Львові розпочало свою роботу бюро “Volksdeutsche Mittelstelle”¹² (Центральне бюро німецького народу) (Далі – ФОМІ) при уповноваженому у справах зміцнення німецького народу у дистрикті Галичина під керівництвом гауптгефольгтшафтсфюрера ГЮ фон Зельтмана. Ця установа підпорядковувалася безпосередньо шостому відділу ФОМІ у Берліні й тісно співдіяла з місцевими структурами СС.¹³ Структурно й функціонально бюро було подібним до аналогічних органів, створених на окупованих територіях. До його безпосередніх функцій належали: виявлення, реєстрація осіб німецького походження та провадження подальшої опіки й нагляду над ними. Протягом років німецької окупації “Бюро Зельтмана” виступало одним з чільних реалізаторів німецької національної політики у краї.

З початку осені 1941 р. бюро розпочало активну роботу з виявлення та реєстрації осіб німецької народності. По місту було розвішано оголошення “До осіб німецького роду”, у яких на трьох мовах повідомлялося про реєстрацію осіб німецької національності та її переваги¹⁴. Усі охочі після перевірки записувалися до спеціальних реєстраційних листів – фолькслісте.

Для того, щоб вписатись до фолькслісте необхідно було засвідчити своє німецьке походження документами метрики, або, у разі їхньої відсутності, надати підтвердження свого німецького походження від двох вже підтверджених фольксдойче¹⁵. Важливе значення відігравали також детальна характеристика особи, подана раніше зареєстрованою особою. На кожного зареєстрованого заводилася анкета, де містилися основні дані зареєстрованого та його родовід до третього коліна з відсотковим значенням німецької крові, а також зазначалися позитивні чи негативні його характеристики, що могли позначитись на його статусі, такі як: особливості характеру, звички (охайність, чистоплотність, здатність до роботи в колективі), та, особливо, знання німецької мови (розмовної та письма)¹⁶.

Також, винятково для Галичини, потрібно було писати пояснювальну записку стосовно причин свого невиїзду до Райху взимку 1939–40 рр. Серед причин невиїзду у переважній більшості документів зустрічаємо пояснення у зв’язку з хворобою, рідними¹⁷, або, як у випадку родини Пліхт зі Львова, бюрократичною помилкою¹⁸. Й дійсно, з огляду на особливо сильні морози взимку 1939–1940 рр.

чимало людей похилого віку та тих, хто мав хронічні захворювання не мали фізичної змоги здійснити досить тривалий переїзд. Ця теза підтверджується даними ФОМІ щодо вікового складу переселенців зі Східної Галичини. Згідно з ними, особи віком понад 60 (65) років становили лише 3 % від загальної кількості переселенців¹⁹. Однак, згідно зі свідченнями Рольфа фон Сьютніки, який у той час працював у переселенській комісії, головними причинами відмови від виїзду до Райху для місцевих галицьких німців було насамперед небажання покидати насиджені місця та господарство, а єдиним вагомим стимулом до переїзду був страх перед репресіями з боку радянської влади²⁰.

У ході процедури реєстрації громадянин записувався до відповідного розділу спеціального реєстру. Де, залежно від частки нордичної крові потрапляли до I, II, III, або IV розділів реєстру²¹. З огляду на вище викладені обставини, у місті зареєстровані попадали здебільшого до 3 та 4 розділів фолькслісте і розподілялись на дві основні групи:

1. громадян, які підтверджували достатній рівень німецької крові й отримували зелену посвідку.

2. громадян з білою тимчасовою посвідкою, які мусили довести своєю поведінкою, що "...не матеріальні причини, наприклад, бажання дістати кращий харчовий приділ, спонукали їх зголоситися до комісії "VOLKSDEUTSCHE MITTELSTELLE", але що це було впливом насправжки й широ відчутій основної переміни вдачі й характеру, наслідком пробудження свідомості їхнього німецького походження"²².

Поряд з цим, окрім осіб з доведеним відсотком німецької крові до фолькслісте записувалися й особи, що не мали німецької крові, але перебували у шлюбі з фольксдойче чи проявляли насправді німецькість "у думанні та почуванні". Виняток становили євреї та діти від мішаних шлюбів, які позбавлялись усіх прав німецьких громадян²³.

Внаслідок активної роботи з виявлення та реєстрації осіб німецького походження бюро Зельтмана, за даними М. Ленігера, вже до жовтня 1941 р. зареєструвало понад 3 тис. осіб (1533 – 1 групи та 1592 – 2 групи)²⁴. Згодом їх кількість збільшилася до 4.800 осіб²⁵. Загалом, згідно з даними збережених списків фольксдойче та звітів ФОМІ щодо успіхів германізації, за роки німецької окупації на теренах міста до фолькслісте було записано 9,4 тис. мешканців²⁶.

Як свідчать дані збережених фолькслісте, зареєстровані мешканці не були гомогенною групою ні за етнічними ні за соціальними ознаками. Так, за професійним спрямуванням у них представлені фактично всі професії від робітника до підприємця з перевагою осіб середнього достатку, інтелігенції, що не підтверджує тезу щодо переважно низького соціального походження фольксдойче, яку часто можна зустріти у спогадах²⁷. Відповідно різними були і мотиви запису та діяльності зареєстрованих.

Згідно з численними спогадами очевидців, серед них найважливіше місце посідало бажання отримати соціальні привілеї. Адже запис у фольксдойче

гарантував, що: “...Саме тепер зачнеться **пильне піклування** за реєстрованими особами німецької національної приналежності і німецького походження **у всіх ділянках життя**”²⁸. На відміну від місцевого населення, яке по суті залишалося напризволяще з вирішенням своїх проблем, фольксдойче підлягали опіці профільних органів та місцевих влад: забезпечувалися житлом, необхідними предметами побуту, роботою, отримували доступ до дефіцитних товарів (взуття, м’ясо, одяг, білий хліб), звільнялися від низки податків, якими облягалось місцеве населення (насамперед квартирним), а також мали можливість користуватися благами, призначеними “тільки для німців”²⁹.

Негативною стороною було те, що ці блага надавалися здебільшого шляхом відбирання у їх колишніх сусідів, насамперед євреїв. Так, фольксдойче через систему спеціальних есесівських магазинів отримували меблі, одяг, предмети побуту. Про це свідчать численні розписки населення про отримання речей³⁰. Речі, вилучені у єврейського населення, широко використовувалися навіть для проведення “суто німецьких заходів”. Так, наприклад, щоб провести Юльфест³¹ у 1942 р. було використано свічки, вилучені після чергової “акції” в гетто³². Про розмах подібної діяльності свідчить зокрема і службова записка уповноваженого у справах зміцнення німецького народу в дистрикті Галичина обергруппенфюрера СС Ліпса до підлеглого Кобзлинського від 3.03.43, у якій він нагадував, що головним завданням ФОМІ є не “...Керування єврейським майном та сортування старих єврейських ганчірок...”, а, насамперед, “...піклування та опіка над особами німецької крові”³³.

Окрім отримання безпосередньої матеріальної підтримки статус фольксдойче надавав перевагу в обійнятті посад в чиновницькому апараті та поліції, що, в умовах тотальної корупції серед німецького чиновництва, давало багато можливостей збагатитись, а також отримати певну владу над іншими мешканцями міста. Характеризуючи таких осіб, що записалися до фолькслісте з метою використати особливості системи для досягнення особистих цілей К.Паньківський відзначав: “Це право своєї німецької приналежності вони використовували в повних розмірах, бо ж для того приписались фольксдойчами. На всіх постах вони показували своє значення, відбивали собі зневажливе ставлення до себе і дошкулювали “туземному” населенню”³⁴.

З огляду на цю обставину не дивно, що, серед поляків і українців міста фольксдойче користувались поганою славою як пристосованці та зрадники власного народу. Ставлення “патріотичних” мешканців Львова до явища фольксдойчерства як прояву безпринципного прагнення до наживи лаконічно висвітлене у міському гуморі, яскравим прикладом якого є перероблений вірш Владислава Белза: “Kto ty jesteś? Polak Mały”:

Kto Ty jesteś?
Volksdeutch mały.
Jaki znak twój: chlebus biały;³⁵
Kto cię stworzył: zawierucha;

Jaka śmierć twa: galaz sucha;
Jaki grob twój: ziemia równa;
Jaki pomnik: kupa g...³⁶

Окрім матеріальних чинників помітну роль у мотивації фольксдойче посідала також самоідентифікація. Сучасні дослідження проблематики фольксдойче в Райхскомісаріаті “Україна” підважують тезу про суто соціальну природу цього явища, наголошуючи на тому, що дані фолькслісте фактично збігаються з кількістю етнічних німців у довоєнних переписах³⁷. Однак, наскільки можна вважати цю тезу чинною для Галичини та, зокрема, Львова у даний період?

У цьому плані досить цікаву інформацію подають матеріали внутрішньої кореспонденції ФОМІ та Уповноваженого комісара у справах зміцнення німецького народу в дистрикті Галичина. Як свідчать документи досліджень історії німецьких поселень з докладним чисельним складом, проведені на замовлення ФОМІ³⁸, а також пояснювальні записки райхскомісара у справах зміцнення німецького народу Г. Гімmlера та генерал-губернатора Г. Франка³⁹, починаючи свою роботу в краї німці були добре поінформовані щодо реального стану справ у місті. Так, у службовій записці уповноваженого у справах зміцнення німецького народу в дистрикті крайовим керівникам вказувалось, що Галичина як дистрикт значно відрізняється від решти земель Генерал Губернаторства. Звідси майже сто відсотків етнічних німців, як вже зазначалось раніше, було переселено до Райху, а позоставалася населення німецького походження сильно інтегроване у польське та, у деяких випадках, в українське оточення.⁴⁰ Як зазначається у пояснювальній записці Г.Гімmlера, такі особи, що входили до четвертої категорії фольксдойче, “потрактуються як ренегати у найсильнішому значенні цього слова”, однак, водночас, у службовій практиці пропонувалось уникати слова “ренегат”, а натомість вживати назву “полонізовані німці”⁴¹. Серед них виділялися такі групи:

“А) особи німецького походження, що живуть разом з іногородцями;

Б) діти змішаних шлюбів;

В) особи, які знаходяться під впливом католицької Церкви (у цьому плані саме Костьолу, як оплоту польської ідентичності – *Т.М.*);

Г) особи, що знаходяться під впливом Аугсбурської протестантської Церкви (польської гілки протестантизму – *Т.М.*);

Ґ) особи, що використовують своє німецьке походження заради досягнення кращого соціального статусу;

Д) особи, що відмовились від своєї німецькості в результаті отримання титулу (дворяни, магнати, духовенство);

Е) особи, які втратили свою німецьку ідентичність внаслідок ізольованого проживання у повністю польському оточенні”⁴².

Пробудження “німецьких рис” у свідомості таких осіб, за задумами керівництва ФОМІ, потребувало духовної та фізичної сепарації зареєстрованих від “чужонаціонального оточення”.

Розуміючи безперспективність швидкої трансформації (перевиховання) старшого покоління, ФОМІ зосередила свою діяльність на вихованні молоді⁴³. Так, спеціальним розпорядженням Г. Франка, усі діти німецького походження були зобов'язані ходити до окремих німецьких шкіл – Heimschule⁴⁴. Також активно діяв Гітлерюгенд⁴⁵. Проте, подібні заходи могли дати результат лише у довготривалій перспективі. На практиці ж, як свідчать донесення до ФОМІ, а також численні свідчення очевидців, як правило фольксдойче залишалися поляками, чи, в окремих випадках, українцями і використовували своє становище у міжнаціональній ворожнечі, що охопила регіон⁴⁶, або навіть для боротьби з німецьким режимом у лавах польського підпілля⁴⁷. Як відзначається у спогадах, більшість зареєстрованих згадували про своє німецьке походження лише у випадках “коли потрібно було отримувати харчовий приділ чи відстояти свої права у конфлікті з сусідами”⁴⁸.

Загалом, попри те, що німецька політика повернення місцевих фольксдойче до “німецької національної спільноти” у плані зміни ідентичності фактично зазнала невдачі, заходи соціальної сепарації (надання соціальних привілеїв, при одночасному упослідженні місцевого польського та українського населення) призвели до виокремлення цієї групи з міського загалу та її тісного прив'язання у свідомості більшості мешканців міста до панівного окупаційного режиму.

Не дивно, що фольксдойче були однією з найактивніших груп населення, що з наближенням фронту втікали на Захід. Наприкінці 1943 – у перші місяці 1944 р. після напливу до міста біженців зі Сходу ці втечі набули характеру масової паніки⁴⁹. Для припинення масового виїзду генерал-губернатор в лютому 1944 р. заборонив виїзд осіб німецької національності з Галичини до західних дистриктів Генеральної Губернії⁵⁰. Проте вже в квітні того ж року, у зв'язку з наближенням фронту, розпочалось організоване очищення (Räumigung) території дистрикту від фольксдойче. Спеціальними ешелонами зі Львова на захід було евакуйовано близько 20 тис. осіб (з них 7 тис. зі Львова)⁵¹. Частина фольксдойче, переважно люди похилого віку, все ж таки залишилась у місті, з острахом чекаючи на радянську владу⁵².

Загалом, у суспільному середовищі Львова в роки німецької окупації фольксдойче відігравали помітну роль, посідаючи одне з центральних місць у політиці посилення німецьких впливів на цих теренах. Для залучення симпатій на свій бік та посилення їх позицій у тогочасному суспільстві фольксдойче надавали привілейоване становище. У цьому плані політика німецьких установ щодо фольксдойче у Львові фактично була подібною до заходів, впроваджуваних на інших окупованих територіях (надання соціальних привілеїв, добровільно-примусова реєстрація, сегрегація від “чужонаціонального” оточення).

Водночас ситуація в Галичині та у Львові зокрема мала низку специфічних рис. З огляду на великий ступінь інтегрованості в польське середовище міста запис до фольксдойче зумовлювався не так самоідентифікацією осіб німецького

походження, як мотивами здобуття матеріальних благ та посідання кращого становища в соціумі. Цей момент відрізняв місто та регіон не тільки від українських територій у складі Райхскомісаріату “Україна”, але і від інших дистриктів Генеральної Губернії, де більшість зареєстрованих фольксдойче були носіями німецької ідентичності. Не зважаючи на заходи ФОМІ з перевиховання та “пробудження німецьких рис”, за світоглядними характеристиками переважна більшість фольксдойче залишалась поляками та українцями.

Проаналізовані матеріали дають підстави стверджувати, що фольксдойче у Львові у часи німецької окупації виступали не стільки як національна меншина, а радше як специфічне соціальне явище, що, у плані соціальної поведінки, стало яскравим проявом стратегії пристосування.

“THE NATION OF WHITE BREAD”: VOLKSDEUTSCHE OF LVIV IN THE CONTEXT OF SOCIAL BEHAVIOR OF PEOPLE DURING THE GERMAN OCCUPATION

Taras MARTYNENKO

The Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Contemporary History of Ukraine

This article, based on archival sources and memoirs, analyzes such specific phenomenon of German occupation period as the Volksdeutsche in the context of the social behavior of inhabitants of Lviv during the war. It focuses on the specific of the German national policy in this region, position of Volksdeutsche in society, attitudes towards them among the local Polish and Ukrainian population, their identity. The analyzed materials give reasons to believe that the Volksdeutsche in Lviv during the German occupation were not so much a national minority, but rather as a specific social phenomenon, which, in terms of social behavior, was a clear manifestation of adaptation strategy.

Key words: Volksdeutsche, Lviv, German occupation, World War Two.

¹ Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в період Другої світової війни / Валентина Шайкан – Кривий Ріг, 2005. – 466 с.; Васильчук В. Німці в Україні: історія і сучасність (др. пол. XVIII ст. – поч. XXI ст.) / Володимир Васильчук – Київ, 2004. – 341 с.; Іванов О., Іваньков І. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України / Олександр Іванов, Іван Іваньков // Український історичний журнал. – Київ, 2005. – № 3. – С. 83–95; Коваль М., Медведюк П. Фольксдойче в Україні (1941–1944) / Михайло Коваль, Петро Медведюк // Український історичний журнал. – Київ, 1992. – № 5. – С. 54–61; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик – Париж; Нью Йорк; Львів, 1993. – 482 с.; Семиряга М. Коллабораціонізм: природа, типологія і проявлення в годы Второй мировой войны / Михаил Семиряга. – Москва, 2000. – 863 с.; Соловьев А. Фольксдойче и их взаимоотношения с нацистскими организациями в рейхскомиссариате “Украина” / Александр Соловьев [Режим доступу]: <http://www.sgu.ru/files/nodes/9659/20.pdf>; Соловйов О. Діяльність Гітлерюгенду серед українських фольксдойче / Олександр Соловйов // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2003. –

С. 121–132; *Мартиненко В.* Політика німецької військової адміністрації щодо “фольксдойче” на окупованих східних теренах України (1941–1943 рр.) / Володимир Мартиненко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2008. – № 822 – С. 166–177.

² *Leniger M.* Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit“ und Umsiedlungspolitik 1933–1945: von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese / Markus Leniger – München, 2006. – 252 s.; *Lumans V.* Himmler's Auxiliaries. The Volksdeutsche Mittelstelle and german national minorities of Europe 1933–1945 / Valdis O. Lumans – North Carolina university press, 1993. – 384 p.

³ Інтерв'ю з Рольфом фон С'ютніка (1915 р.н.), проведене 27–28 квітня 2009 року у м. Львові; Інтерв'ю з Сідельником Богданом (1927 р.н.), проведене 11–12 лютого 2010 року у м. Львові; Інтерв'ю з Фуртою Станіславом (1910 р.н.), проведене 22 листопада 2009 року у м. Львові; Інтерв'ю з Вісловським Казимиром (1927 р.н.), проведене 10 листопада 2009 року у м. Львові.

⁴ *Bergen D.* The Nazi Concept of “Volksdeutsche” and the Exacerbation of Anti-Semitism in Eastern Europe 1939–45 / Doris Bergen // Journal of Contemporary History. – 1994. – Vol. 29. – №. 4. – P. 573.

⁵ *Hryciuk G.* Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948 / Grzegorz Hryciuk –Toruń, 2005. – S. 78.

⁶ Die Aufgaben des Reichsführers-SS als Reichskommissars für die Festigung des deutschen Volkstums // von der SS-Sturmabführer Gerhard Folkerts. [Режим доступу] <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19411502-1.pdf>.

⁷ Generalplan Ost: rechtliche, wirtschaftliche und räumliche Grundlagen des Ostaufbaus // Vorgelegt von SS-Oberführer Professor Dr. Konrad Meyer, Berlin–Dahlem, 28. Mai 1942. [Режим доступу]: <http://gplanost.x-berg.de/gplanost.html>

⁸ ДАЛО, ф. Р. 11. оп. 1, спр. 12, арк. 4.

⁹ Там само. Спр. 21, арк. 8–9.

¹⁰ Generalplan Ost: rechtliche, wirtschaftliche und räumliche Grundlagen des Ostaufbaus // Vorgelegt von SS-Oberführer Professor Dr. Konrad Meyer, Berlin–Dahlem, 28. Mai 1942. [Режим доступу]: <http://gplanost.x-berg.de/gplanost.html#AufbpT>

¹¹ Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi) (Центральне бюро у справах фольксдойче) було створене у 1937 році для збирання та контролю над понад 10 мільйонами німців, які проживали поза Райхом. Метою цієї організації було підтримання та об'єднання німецьких громад у країнах Європи, що на практиці означало підпорядкування правлячій НСДАП. Початково організація діяла безпосередньо в партійній структурі і підпорядковувалась Р. Гессу. Однак, згодом Фомі завдяки зусиллям керівника, створеного в жовтні 1939 р. Райхскомісаріату у справах зміцнення німецького народу, Г. Гімлера поступово інтегрувалася в структуру СС. І хоча ФОМІ офіційно так ніколи до неї й не приєдналася, керівні посади та більшу частину персоналу займали есесівці. Окрім цієї організації особами німецького походження опікувалися й інші структури, однак, з огляду на роль та ресурсну базу СС, провідні позиції посідала саме ФОМІ.

¹² *Leniger M.* Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit“ und Umsiedlungspolitik 1933–1945: von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese / Markus Leniger – München, 2006. – S. 61.

¹³ ДАЛО, ф. Р. 11. оп. 1, спр. 14, арк. 3.

¹⁴ Там само. Спр. 40, арк. 5.

¹⁵ Там само. Спр. 12, арк. 3–5.

¹⁶ Там само. Спр. 37, арк. 2, 3, 5, 6, 29.

¹⁷ Там само. Спр. 129, арк. 9.

¹⁸ Die Aufgaben des Reichsführers-SS als Reichskommissars für die Festigung des deutschen Volkstums // von der SS-Sturmabführer Gerhard Folkerts. [Режим доступу]: <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19411502-1.pdf>.

¹⁹ Інтерв'ю з Рольфом фон С'ютніка (1915 р.н.), проведене 27–28 квітня 2009 року у м. Львові.

²⁰ Згідно з розпорядженням генерал-губернатора Г.Франка від 26.01.1940 р. на території Генеральної Губернії виділяли чотири основні категорії фольксдойче та осіб німецького походження:

“I категорія. особи німецького походження, що запропонували свої послуги Райху до 1939 р.;

II категорія. особи німецького походження, що залишилися пасивними;

III категорія особи німецького походження, які етнічно частково змішані з місцевим населенням (внасл. шлюбу або робочих відносин);

IV категорія. Особи з німецького походження, чиї предки були культурно єдиними з місцевим населенням, й не підтримує “германізацію”” (ДАЛО, ф. Р. 11, оп. 1, спр. 20, арк. 14).

²¹ ДАЛО, ф. Р. 11, оп. 1, спр. 201, арк. 3.

²² Там само. Спр. 20, арк. 16.

²³ *Leniger M.* Nationalsozialistische “Volkstumsarbeit“ und Umsiedlungspolitik 1933–1945: von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese / Markus Leniger – München, 2006. – S. 215.

²⁴ ДАЛО, ф. Р. 11, оп. 1, спр. 38, арк. 40.

²⁵ Там само. Арк. 16.

²⁶ *Sawicki L.* Wehrmacht-Quartieramt w mieście Lemberg / Leszek Sawicki // Rocznik Lwowski. 2005. – S. 159; Паньківський К. Роки німецької окупації / Кость Паньківський – Нью-Йорк–Торонто, 1965. – С. 403.

²⁷ ДАЛО, ф. Р. 11, оп. 1, спр. 27, арк. 4.

²⁸ Так, до прикладу, згідно з введеними 6 серпня 1941 р. продуктивними нормами, харчовий приділ для німців за картками Zusatz II становив: 4000 г хліба, 500 г м’яса без кістки і м’ясних продуктів, 250 г кондитерських виробів на тиждень, 1 кг борошна, каш і макаронів на десять днів, 500 г жирів, 1 кг цукру на місяць, а також літр молока щодня. ДАЛО, ф. Р. 37, оп. 5, спр. 68, арк. 118.)

²⁹ ДАЛО, ф. Р. 11, оп. 1, спр. 47, арк. 47.

³⁰ Язичницьке Свято зимового сонцестояння (23–25 грудня), поширене серед народів північної Європи. Його, на противагу Різду, пропагував нацистський режим у рамках “відродження німецьких звичаїв”.

³¹ ДАЛО, ф. Р. 11, оп. 1, спр. 117, арк. 57.

³² Там само. Спр. 21, арк. 2.

³³ *Паньківський К.* Роки німецької окупації / Кость Паньківський – Нью-Йорк; Торонто, 1965. – С. 406–407.

³⁴ Фольксдойчів інколи називали “нацією білого хліба”, оскільки згідно з харчовими приділами на окупованих територіях тільки німці або особи з арійською кров’ю діставали білий пшеничний хліб. Решта населення споживала житній хліб.

³⁵ *Szybalski S.* Moje Wspomnienia / Stanisław Szybalski – Punta Florida, 2002. [Режим доступу]: <http://home.comcast.net/~julsta/czwojny.htm>

³⁶ *Соловьев А.* Фольксдойче и их взаимоотношения с нацистскими организациями в рейхскомиссариате “Украина” / Александр Соловьев // [Режим доступу]: <http://www.sgu.ru/files/nodes/9659/20.pdf>

³⁷ ДАЛО, ф. Р. 11, оп. 1, спр. 20, арк. 1–4.

³⁸ Там само. Спр. 41, арк. 17.

³⁹ Там само. Спр. 20, арк. 11.

⁴⁰ Там само. Арк. 12–14.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. Арк. 20–25.

⁴³ Там само. Арк. 30.

⁴⁴ Там само. Арк. 29.

⁴⁵ ЦДДА України у м. Львові, ф. 368, оп. 2, спр. 74, арк. 44.

⁴⁶ ДАЛЮ, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 22, арк. 40.

⁴⁷ Інтерв'ю з Фуртою Станіславом (1910 р.н.), проведене 22 листопада 2009 року у м. Львові.

⁴⁸ ДАЛЮ, ф. Р. 11, оп. 1, спр. 22, арк. 16–17, 27.

⁴⁹ Там само, Спр. 22, арк. 28.

⁵⁰ ДАЛЮ, ф. Р. 35, оп. 9, спр. 94, арк. 11.

⁵¹ Там само, Арк. 13.